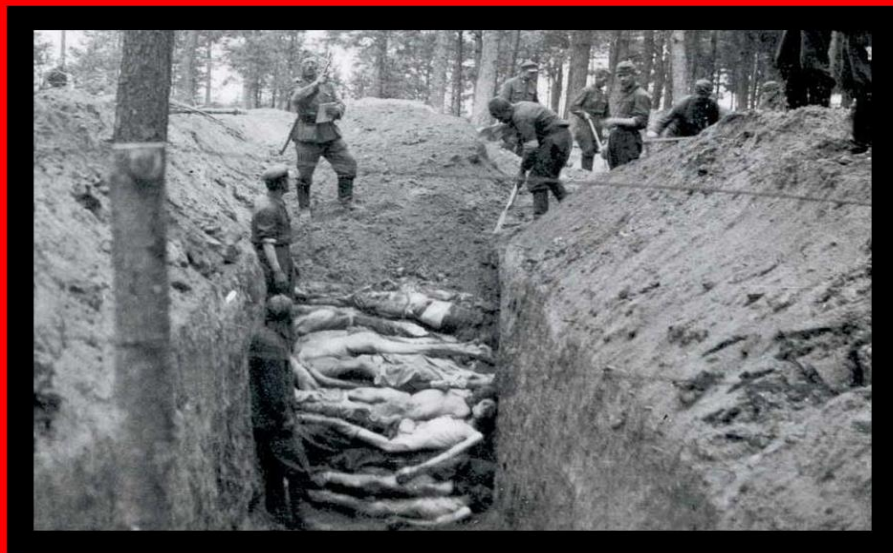

Михайло Гутор

ЖАХІТТЯ ГОЛОКОСТУ в історії єврейських громад
штетлів: Кам'янки-Бузької, Комарного, Мостиська,
Стрия, Турки, Червонограда.

Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»
Київ-2023

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всепалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Кам'янка-Бузька¹

Панорама міста. Вид з вежі ратуші, 1930-ті роки. В кінці вулиці дерев'яна синагога (згоріла під час Другої світової війни).²

3

Перші письмові згадки про Кам'янку датуються 1406 р., 1411 р. Тоді поселення називалось Димошин.

З середини XV століття почало називатись Кам'янка-Струмилова за прізвиськом власника — львівського підкоморія Юрія Струмила. У 1471 році місто отримало магдебурзьке право. Юрій Струмило, як власник міста, фундував та надав засоби для римо-католицької парафії міста. Наприкінці XV ст. Кам'янка-Струмилова була центром торгівлі та ремесла. Через місто пролягали торговельні шляхи з Києва до Польщі та з Волині на Львів. Двічі на рік тут проводили ярмарки, щотижня відбувалися торги. 1578 р. місто одержало право складу для дрогобицької солі. У місті діяли цехи кушнірів, ковалів, шевців, гончарів, слюсарів, мечників. Тут було 400 будинків.

¹ Falinski B. Powiat Kamionka Strumillowa. Staraniem Kola Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich. – Kamionka Strumillowa, 1935.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – T. III. – Warszawa, 1883. – S. 782-784. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/; Źródła dziejowe. Tom XVIII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Cz. I. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. s. 153 — Warszawa: Skład główny u Gerberta I Wolfa, 1902. — 252 s. (пол.). URL: http://history.org.ua/LiberUA/PolskaXVIw_1908/PolskaXVIw_1908.pdf

² URL: <https://kresy.org.pl/7846152,foto.html?idEntity=7836051>

Татарські напади наприкінці XV – на початку XVI ст. знищили місто, воно втратило давні привілеї, але 8 квітня 1509 р. король Польщі Сигізмунд I Старий наново підтверджує міські права Кам'янки.

У податковому реєстрі 1515 року в місті документуються 2 церкви і міський млин.

У XVI-XVII ст. із Кам'яниччини вивозили за кордон волів. Вивіз худоби – одна із найприбутковіших галузей польської шляхти. Селяни Кам'янка-Струмилівського староства 1636 року відмовились відбувати панщину. Особливо ж гостра боротьба проти соціального і національного гніту розгорталася в 1648-1657 роках. Тоді місто було зруйноване, населення пограбоване.

Кам'янка-Струмилова, 1914 р.

У XVIII столітті місто поступово відродилося і залишилося центром ремісничого виробництва. Тут працювали кушнірський, шевський, ткацький, ковальсько-слюсарний, бондарський, гончарний, столярно-токарський та ливарно-мечницький цехи, а також цех рибалок. У 1880 році населення Кам'янки-Струмилової становило 6107 осіб. У місті діяли цегельний завод, винокурня, паровий млин, лісопильний завод, на якому виготовляли паркет, смолу, терпентин і деревне вугілля.

22 вересня 1939 р. Кам'янку-Струмилову зайняла Червона армія, але радянська влада протрималась тут до 29 червня 1941 р., коли їй на зміну прийшла німецька, яка проіснувала три роки (до 20.07.1944 р.) 15 серпня 1944 р. Кам'янку-Струмилову перейменовано на Кам'янку-Бузьку.

Єврейська громада³

На початку XVII ст. юдеї отримали дозвіл від міщан на осаді в Кам'янці. Невдовзі була сформована громада, яка виклопотала дозвіл на зведення синагоги і закладення цвинтаря, званого окописьком чи Бейс Оломом. 1627 року львівський латинський архієпископ Ян Прухницький підтвердив привілеї своїх попередників. Ймовірно, що невдовзі був закладений юдейський цвинтар і зведена перша синагога, яка була дерев'яною. Юдейська ділянка локувалася у південній частині середмістя, за приринковим кварталом. Давнє окописько юдеї заклали поблизу, але за межами південного прясла міських укріплень.

Кам'янка Струмилова не раз була знищена разом зі своїми святинями, найбільше шведською війною 1655-1657 рр., так званим «потопом», після якої люстратор під роком 1662 відзначив, що «давніше в місті було 500 будинків, зараз лише 90, з них 16 жидівських⁴». Місто тяжко відроджувалося.

Синагога, 1920-1928 р.

Джерело: Przewodnik po wojewodztwie Tarnopolskiem. Kraków, 1928, S. 55

Інтер'єр синагоги

³ Falinski B. Powiat Kamionka Strumillowa. Staraniem Kola Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich. – Kamionka Strumillowa, 1935.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – Т. III. – Warszawa, 1883. – S. 782-784. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 236 Донесення окружних управлінь про кількість існуючих синагог та жидівських будинків молитви в їх округах за 1826 рік.; Бойко О. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини. Синагоги // Пам'ятки України. Історія та культура. – Київ, 2004. – Ч. 1. – С. 75; Ковба Ж., Когородський Ю. Євреї України під час Другої Світової війни: Голокост та опір / Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 190.

⁴ Термін «жид» (лат.) утворений від гебрайського Юда – славетний, хвалений. Термін «жид» властивий українській мові, як і іншим слов'янським мовам (наприклад, польській, чеській, беларуській), уживання його у згаданих мовах є природним і не має зневажливого характеру, як у мові російській. Соломон Гольдельман. Жидівська національна автономія на Україні (1917-1920) // Хроніка 2000. – Київ, 1998. – С. 221-222.

З Донесення окружних управлінь про кількість існуючих синагог⁵ та жидівських будинків молитви в їх округах за 1826 рік, 1747 р. в Кам'янці була збудована дерев'яна синагога за дозволом від 1741 р., очевидно, на місці знищеної попередньої.

На 1765 р. Кам'янський кагал начислював 522 юдеї, разом з довколишніми селами – 617 осіб (Дернів, Новий Став, Чистин, Печихвости, Колодно, Батятичі, Гіравець, Зельдець, Ястрибець, Купичволя, Руда, Стремінь, Тадані, Спас, Стрептів).

Юдеї Кам'янки займалися торгівлею худобою, сіллю, збіжжям, деревом і рибою. Люстрація від 1766 р. відзначає: «Юдеї мають 29 заїжджих дворів в ринку та 57 нев'їзних і затильних».

Наприкінці XVIII ст., ймовірно, пожежею була знищена синагога з 1747 р., і 1791 р. на її місці була збудована нова.

В часи господарювання австрійської влади було відмінено магдебурзьке право, місто розросталося, міські оборонні укріплення були розрівняні.

Старий юдейський цвинтар займав невелику Г- подібну ділянку під топографічними номерами №№ 3036 і 3037 (кадастрова карта 1845 р.).

Чисельність юдеїв в місті на кінець XIX ст. відчутно зросла: з загального числа мешканців – 6107 осіб на 1880 р. в Кам'янці замешкувало 2810 юдеїв.

Громада мала синагогу, школу (Бейт гаМідраш) і ритуальну лазню (микву).

Територія міського юдейського цвинтаря зросла: до неї (№№ 3036 і 3037) були приєднані ділянки під топографічними №№ 3039, 3040, 3041, 3044 (кадастрова карта кін. XIX ст.). На околиці міста був закладений ще один юдейський цвинтар.

---

⁵ Синагога – грецький відповідник гебрайському «*бет гакнесет*» (*beth hakneset*) – дім зборів – так називаються у юдеїв споруди, призначені для громадських зборів, проведення Богослужінь і тлумачення *Тори*. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та юдейському «*шул*». Серед українців вживаним було також слово «*божниця*» від польського «*bożnica*», а серед юдеїв – вирази «*бейт тфіля*» (гебр. дім молитви), «*клойз*» та «*штібл*» – до невеликих синагог, найчастіше хасидських. Властиво синагога не була храмом у звичлому розумінні. У ній були сконцентровані ті сторони суспільного життя юдейської спільноти у діаспорі, які в усіх європейських народів набули розвитку в інститутах релігії, влади, культури, правосуддя, науки. На відміну від християнських храмів, синагоги не є посвяченим приміщенням. Тому формально синагогою може стати майже кожний будинок, який відповідає певним вимогам. В синагозі збиралися для спільної молитви, студіювали і коментували *Тору* (*вчення, основний священний текст юдаїзму*), а також читали *Талмуд* (*кодекс юдейських законів, які розкривають правові і релігійні норми юдаїзму, усні перекази. До Т. входять Мішна – основна частина, і Гемара – коментарі до тексту Мішни*), який упродовж кільканадцяти століть був основною книгою регулювання усіх сфер життя юдеїв.

Кам'янка-Струмилова, учні початкової школи. 1930 р.⁶

Рабин Хаїм Йозеф Гутман, народжений у Кам'янці-Струмиловій⁷

На 1900 р. юдейське населення Кам'янки-Струмилової складало 3549 осіб (більше половини від загальної чисельності), на 1935 р. – 3706 осіб.

В часи Першої світової війни в Кам'янці був закладений ще один (третій в місті) юдейський цвинтар.

⁶ URL: <https://web.facebook.com/KamionkaStrumilowa/> (дата звернення: 29.03.2023).

⁷ URL: <https://www.facebook.com/KamionkaStrumilowa/photos/pb.100063782580219.2207520000./1335141749979065/?type=3/> (дата звернення: 29.03.2023).

У Кам'янці-Струмиловій мешкали і працювали знамениті рабини і вчені, які були поховані на місцевому Бейс Оломі. Зокрема з Кам'янки походить знаменита родина Оренштайнів зі Львова. На східній стіні кам'янської синагоги, справа від Арон га Кодеша, був напис, у якому йшлося про смерть кам'янецького рабина Маркоса Вольфа (праотця родини Оренштайнів. Брати Хаїм (кам'янецький рабин) і Осіяс (львівський рабин) Райзеси були страчені у Львові. З Кам'янки походить видатний єврейський філософ та релігійний діяч рабин Соломон Розенфельд.

Єврейська громада під час Другої світової війни⁸

Кількість євреїв: 3189 (квітень 1942 р.); 3163 (червень 1942).

Створення гетто: 30 вересня 1942 року. Остаточна ліквідація гетто: 28 жовтня 1942 року.

Масові розстріли: 29 червня 1941 р. (180 осіб); 30 червня – 2 липня 1941 р. (близько 150 осіб); 10 листопада 1941 р. (400-500 чол., в лісі біля с. Обидова); 15 вересня 1942 р. (близько 300 осіб); 1–7 листопада 1942 р. (89 осіб), 8–14 листопада 1942 р. (76 осіб)

Перша депортація в рамках операції «Рейнгардт»⁹ відбулася 15 вересня 1942 року, коли СІПО¹⁰ з Сокаля відправило близько 1500 євреїв з Кам'янки-Струмилової до табору смерті в Белжець та вбило близько 300 на місці. Через тиждень, 21 вересня, біля села Лани-Малі було розстріляно 2000-2300 євреїв, у тому числі близько 600 з Кам'янки. Імовірно, цю групу розстріляли через те, що потяг до табору смерті не відправився. 28.10.1942 р. – відправлено в Белжець 1023 особи

20 січня 1943 року в місті було ліквідовано виправно-трудоий табір.

Окупацію пережило близько 20 євреїв з Кам'янки-Бузької.

---

⁸ Kruglov A., Kamionka Strumiłowa, [w:] The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, G.P. Megargee, M. Dean [red.], t. II, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012; Relacje z czasów Zagłady. Inwentarz, t. I–VII, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 1998–2011; Круглов А., Хроника Холокоста в Украине, Запорожье 2004.

⁹ Операція Рейнгард або Рейнгардт (нім. *Aktion/Einsatz Reinhard/Reinhardt*) — кодова назва державної програми Третього рейху щодо систематичного винищення євреїв і циган в генерал-губернаторстві. В ході «Операції Рейнгардт» з липня 1942 року по жовтень 1943 року в трьох таборах смерті (Белжець, Собібор і Треблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв і близько 50 000 циган з п'яти округів генерал-губернаторства (Варшава, Люблін, Радом, Краків і Галичина).

¹⁰ Поліція безпеки Третій Рейху, *Sicherheitspolizei* (англ. *Security Police*), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і *Kriminalpolizei* (кримінальної поліції; Kripo) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі.

Комарно¹¹

Ринок в Комарно¹²

Комарно (до 1992 року – **Комарне**) – місто Львівського району (до 2020 року – Городоцького району) Львівської області. Центр Комарнівської міської громади. Розташоване в південно-західній частині Львівської області в Городоцько-Комарнівській увалистій рівнині на березі річки Верещиця (притоки Дністра).

Перша згадка про Комарно датується 1427 роком. Тоді Владислав Ягайло передав князю Дмитрові Семеновичу Друцькому частину королівського домену у Городоцькому повіті Львівської землі Руського воєводства з поселеннями Кліцько, Комарно, Конколовичі (нині не існує), Литовка, Угерці (також не існує) та Хлопи. Названі поселення сформували в майбутньому Комарнівський маєтковий комплекс (Комарнівський ключ).

У ревізії привілеїв на володіння земельними угіддями Руського та Подільського воєводств, проведеної у 1469 р. коронним під канцлером Войцехом з Жихліна, присутня інформація про наступних власників сіл Комарнівського ключа. Станом на цей час села Хлопи, Грімно і "монастир Колодруби" належали Станіславові з Ходча, який займав уряд руського воєводи. Задовго до номінування, Станіслав був дідичем села Хлопи (згадки

¹¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 302. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_IV/; Комарне / Т. І. Іваницький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-4259>; <https://sztetl.org.pl/en/search/google/Komarno%20Lwuv%20Zdj%C4%99cia>

¹² URL: <https://www.facebook.com/1724412321006629/photos/pb.100064170574223.2207520000./1724433804337814/?type=3//> (дата звернення: 29.03.2023).

про це у документах датуються, починаючи з 1455 р.). Серед володінь Станіслава у ревізії 1469 р. саме Комарно не фігурує, однак і воно перебувало у його власності – актові документи за 1454 р. фіксують Станіслава з Комарного, якого цілком можна ідентифікувати з руським воєводою. Власне за його дідицтва, 18 жовтня 1471 р. Комарно отримало від короля Казимира Ягеллончика магдебурзький привілей.

Наступні привілеї місту надали королі: Сигізмунд I (поч. XVI ст.) та його син Зигмунт Август, а в 1767 р. Станіслав Август Понятовський. У місті розвивалися торгівля (через Комарно проходила т.зв. перехресна дорога, якою мандрували купці; ярмарки відбувалися по понеділках) і ткацтво, шевство та гончарство; діяла суконна фабрика.

Палац Лянцкоронських в Комарно. Вигляд до 1939 року.

У XIX столітті в місті було аж 219 ткачів і 147 шевців. Домашня ткацька промисловість проіснувала в Комарно до 1939 року.

У 16 столітті – за Яна Острога – місто стало відомим центром бджільництва, а в 18-19 століттях славилася рибою, яку доставляли з довколишніх ставків. Адміністратором пасік Яна Остророга був його друг і господар Валентій Концький, автор першої польської книжки з бджільництва і найдавнішого слов'янського бджільницького твору – «Nauka koło pasiek z informaciey Pana Walentego Kaçkiego Anno M.D.C.XII (1612 р.) w Komarnie u mnie Iana Ostroroga woiewody poznañskiego spisana»¹³ (видавалась в Замостю – 1614, наступні видання: Люблін – 1631 і Вільнюс – 1821), яка не поступалася тогочасним західноєвропейським творам.

¹³ Roman Tomaszewski Od Ostroroga do „Pszczelnictwa Współczesnego” – zarys wielkopolskiego piśmiennictwa pszczelniczego mgr, Biblioteka Główna Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu// URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/b/article/view/10/7>

Одержавши магдебурзьке право, Комарно залишалося порівняно невеликим містечком – в 1578 році проживало 435 чоловік, значну частину яких становили ремісники. В XVII столітті промисли почали бурхливо розвиватися: з'явилися млини, броварні, пасіки, хмелярні, у великих ставках вирощували рибу. Щороку в місті проводилися великі ярмарки, що свідчить про його розташування на важливих торговельних шляхах, які сполучали Україну з країнами Західної Європи.

Комарно, 3 травня 1938 року. Святкова демонстрація. В перших рядах демонстрантів – польська інтелігенція.

До 1772 року, тобто поки місто не захопили австрійці, Комарно було власністю віленського воєводи Міхала Огінського.

У 19-20 століттях містом володіли графи Лянцкоронські, які звели в місті свій палац. Власником маєтку Комарно був Кароль Антоній Лео Людвік Лянцкоронський¹⁴ (1848-1933).

Останньою довоєнною власницею Комарно була донька Кароля – Кароліна Лянцкоронська (1898-2002), історик і меценат, доцент Львівського університету Яна Казимира, а після війни видатна діячка в Римі.

За австрійського періоду населення міста суттєво зросло (на початку XIX ст. — 2350 осіб, 1880 — 5100, з них близько 2000 русинів, 2000 юдеїв та 1000 поляків)

З Комарного походить Кароль Шайноха (1818-1868) – фундатор «ягайлонської ідеї»¹⁵, чи не найпопулярнішого нині польського

---

¹⁴ Граф, історик мистецтва, член Польського гуртка в австрійському парламенті у Відні, доктор honoris causa Ягеллонського університету, спадковий член Палати Панів в австрійській Державній Раді, віце-президент Організації культурної оборони в Галичині, кавалер ордену Золотого Руна, мальтійський кавалер.

¹⁵ «Ягайлонська ідея» – польський історичний міф, історіософська конструкція, яка полягала в ідеалізації монархії нащадків Ягайла, як польсько-литовсько-української

національного міфу, та Мечислав Орлович (1881-1959) – автор ґрунтовних туристичних путівників Галичиною, засновник цього жанру в польській історіографії.

Єврейська громада¹⁶

Перша згадка про єврейське поселення в Комарно відноситься до 1530 року.

У 17-18 ст. євреї м. Комарно займалися ремеслами, головним чином – шевці (чоботарі). Із 150 шевців більшість становили євреї.

У 1880 році в Комарно проживало понад 2000 євреїв із загальної кількості 5079 осіб, а в 1890 році – 2161.

Місцеву, досить відому хасидську династію заснував у Комарно Олександр Сендер Сафрін. Євреї також обіймали важливі громадські функції – наприкінці 19 століття один із них навіть був мером Комарно, а з початку 20 століття дуже активними були сіоністи. У місті було дві синагоги.

У 1919 році була відкрита єврейська школа із навчання івриту.

Починаючи із 19-20 ст. євреї м. Комарно займались як дрібною торгівлею так і забезпеченням ремісничої сировини, перш за все шкіри для шевців. На площі «Ринок» була ціла мережа єврейських магазинів та корчм.

В 1920 р. у Комарно була заснована сіоністська організація «Доршей Ціон».

На початку 1920 р. у Комарно був заснований банк при допомозі Джойнта.

У 1920 році була відкрита школа для дівчат «Бейс Яаков».

У 1921 р. в Комарно проживало 2004 євреї, а в 1931 р., за переписом 2390.

федерації, Люблінської унії й попередніх унійних спроб через акцентування на добровільності об'єднання Королівства Польського, Великого Князівства Литовського й Руси, багатоетнічності Речі Посполитої та рівноправності її народів. Року 1386 великого литовського князя Ягайла коронували на короля Польщі, відтак обидві держави об'єдналися. Зауважмо, що започаткована Ягайлом польсько-литовська федерація означала більше, ніж союз Польщі й Литви. Від самого початку союз включав також Русь – зараз це Білорусь і Україна. Об'єднання пережило саму династію Ягайлонів (вигасла 1572 року) рівно на два століття.

¹⁶ The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, ss. 793–795, 823.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 651.

Синагога в Комарно, 1998 р.¹⁷

Старовинне єврейське кладовище. Дім Меморіальна дошка, яка висить на панахиди. Мацеви комуністи познімали і домі панахиди. вимостили дорогу.

Друга світова війна та Голокост

Після початку Другої світової війни Комарно було на короткий час окуповано німцями. Протягом двох тижнів окупації євреїв примушували до примусових робіт, а кількох із них було вбито. Наприкінці вересня 1939 року місто було окуповане радянською владою. Тоді мером був призначений єврейський комуніст Еліезер Фрейвіліг. У той час до Комарно прибули тисячі

¹⁷ Синагога збудована у 1789 році. У радянські часи використовувалася як промисловий цех деревообробного комбінату. Світлина Укрзахідпроектреставрація, URL: https://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia1.html (дата звернення: 29.03.2023).

єврейських біженців із західної Польщі. Багатьох із них радянська влада заслала до Сибіру.

29 червня 1941 року німецькі війська знову увійшли в місто. Відразу почалося переслідування євреїв – їх замикали в тюрми, наказували прибирати тіла українців, убитих відступаючими радянськими військами.

1 серпня 1941 року німецька цивільна адміністрація перебрала владу. Комарно увійшло до складу округу Лемберг-Ланд Галичини. У місті було створено німецьку жандармерію та загін української поліції.

Влітку 1941 року в Комарно було створено Єврейську Раду (Юденрат). Його очолив Дов Балабан. Серед інших членів зокрема були: Кві Вайзер, Генах Собель, Елізер Гланц, Рафаель Кох. Юденрат був зобов'язаний надати достатню кількість євреїв для примусових робіт. Також була організована єврейська поліція – допоміжний орган юденрату. Євреям наказали носити білі пов'язки із зіркою Давида, їх реєстрували та конфіскували майно. Їм також заборонялося збиратися для молитви в синагозі та молитовному домі.

22 жовтня 1941 року в Комарно відбулися перші масові вбивства. Понад 200 осіб були заарештовані та ув'язнені в місцевій в'язниці. Наступного ранку поліція перевезла їх до сусіднього лісу, де їх розстріляли. Тіла кинули в яму і спалили.

Євреї Комарно під час німецької окупації з пов'язками на руках¹⁸

Невдовзі після вбивства Комарницьких у центрі міста було створено відкрите гетто. Євреї могли залишити їх лише на годину-дві на день, щоб піти на ближній ринок.

¹⁸ URL: <https://bmarikon.wordpress.com/> (дата звернення: 29.03.2023).

Наприкінці 1941 року німецька влада вбила голову юденрату Балабана за те, що він не зміг надати їм величезну контрибуцію. Його посаду зайняв Генах Собель.

У квітні 1942 року житель Комарно Мандель Кох написав до центрального офісу. У листі він скаржився на членів осередку Єврейської громадської самопомочі у Комарно. Він писав, що діти та люди похилого віку вмирають від голоду, тому що, незважаючи на субсидії, вони отримують лише три ложки водянистого супу на день. Він звинуватив комітет у недосвідченості у питаннях соціальної допомоги, безініціативності.

10 листопада 1942 року було видано наказ євреям, які залишилися в Комарно, 25 листопада переселитися до гетто в сусідньому Щерці. Трохи згодом, наприкінці листопада 1942 року, відбулася ще одна акція в Комарно. Кілька сотень євреїв було депортовано до табору смерті в Белжеці. Подібне було в сусідніх Рудках і Щерці. У листопаді 1942 року з цих міст до Белжеця було депортовано близько 1600 осіб. Німецькі дані свідчать, що восени 1942 р. у місті було 2328 місцевих євреїв і 51 єврей з навколишніх сіл – швидше за все вони були зосереджені там у листопаді 1942 р. Євреїв, що залишилися в місті, зібрали в невелике гетто з десятка будинків. У грудні 1942 року їх перевезли до нового гетто в Рудках. Багато з них взимку 1942/1943 років померли від голоду та тифу.

9 квітня 1943 року таємна поліція безпеки та СД зі Львова за допомогою німецької жандармерії та української поліції ліквідували гетто в Рудках. Євреїв розстріляли, а тіла закопали в канаві в лісі біля Бжезіна.

7 липня 1944 року радянська армія вступила в Комарно. З кількох тисяч громади вижила лише 5 євреїв, які переховувалися.

Відкриття пам'ятника на місці розстрілу євреїв біля м. Комарно, 2014.¹⁹

¹⁹ Jewish tours around Ukraine and Galicia - Єврейські Шпацери Україною.

URL: <https://m.facebook.com/media/set/?set=a.291643741009461.1073741841.283261848514317&type=1//>

Мостиська²⁰

Мостиська, 1904 р.²¹

Мостиська (пол. *Mościska*) – місто, адміністративний центр Мостиської міської громади, Мостиського району, Львівської області, до 2020 р. районний центр колишнього Мостиського району. Розташоване на березі річки Січна в західній частині Сянсько-Дністровської вододільної рівнини за 14 км від кордону з Польщею. Через місто проходять важливі транспортні комунікації: міжнародний автошлях, територіальний автошлях, та залізниця Львів – Краків.

Стара назва поселення "Мостища" вперше згадується у 1244 році у Галицько-волинському літописі²² у зв'язку з битвою на річці Січній поблизу

²⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – T. VI. – Warszawa, 1883. – S. 693-701. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/693;

Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1900. – Cz. 1. – T. 2. – S. 313. (пол.). URL: <https://polona.pl/item/herbarz-polski-wiadomosci-historyczno-genealogiczne-o-rodach-szlacheckich-cz-1-t-1,MTAzNTU5MDA/354/#info:metadata>;

О.В. Андрощук.. МОСТИСЬКА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2010. - 728 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mostyska_mst; Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – с. 51, 69.; <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>;

URL: <https://kresy.org.pl/7846152,foto.html?idEntity=7836051>;

URL: <https://sztetl.org.pl/pl/media/105595-mosciska-zespol-pilkarski-jutrzenka-mosciska-1935>;

URL: <https://sztetl.org.pl/en/search/google/Mosciska>;

²¹ <https://kresy.org.pl/8059276,foto.html?idEntity=8059208>

Мостища, в якій військо *Данила Галицького* розбило загони претендента на Галицький престол, Чернігівського князя *Ростислава Михайловича*. В часи Галицько-Волинського князівства містечко було значним торговельним і ремісничим центром.

Торгівля на ринковій площі в Мостиську, 1906 р.²³

В 1404 році місту надано магдебурзьке право. Як і кожне місто, яке користувалося цим правом, Мостиська мали типову забудову: в центрі — ринок з ратушею, від нього у всі чотири сторони прямі вулички. Тут кожного тижня відбувалися торги й один раз на рік — великий ярмарок, які сприяли зростанню міста, розвитку ремесла і торгівлі. В середні віки місто було добре укріплене, мало довкола рови, мури, вали, які захищали населення від ворожих нападів.

У 1437 році власником в'їтвства в Мостиськах був Пйотр Цебровський гербу Голобок.

У XVII ст. в місті було 16 цехів, у тому числі кравецький, ткацький, бляхарський, шевський, столярський, різницький, ковальський, кушнірський, пекарський та інші. Кожен цех торгував своїм товаром у будках. Предметом торгівлі були також велика рогата худоба, коні, свині, полотна, сіль, фрукти, овочі та збіжжя. Торгівля велася на ринковій площі.

²² Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit24.htm>

²³ URL: <https://kresy.org.pl/8059265,foto.html?idEntity=8059208>

Якщо говорити про розвиток Мостиська як міста, то поштовх до його розширення відбувся вкінці XVIII ст., а точніше з 1772 року, коли під час першого поділу Речі Посполитої Галичину захопила Австрія. Саме в цей час стався економічний і культурний ріст міста.

Вкінці XVIII ст. в місті проживало близько 2240 мешканців, серед них було 1300 католиків, 240 греко-католиків та 700 євреїв.

В той час місто Мостиська було відоме виробництвом тонкого льняного полотна.

У 1880-х рр. у місті Мостиська існувало кілька дрібних підприємств, а це цегельня, броварня, два млини. В місті чотири рази на рік відбувалися великі ярмарки, куди приїздили ремісники та торговці з усієї Львівщини та навіть сусідніх регіонів.

В цей період було створено відносно сприятливі умови для розвитку освіти і шкільництва. У кінці XIX — на початку XX ст. шириться діяльність Української Національно-Демократичної Партії, завдяки якій в Мостиськах було утворено ряд українських організацій: кредитна спілка «Народний дім в Мостиськах», філії товариств: «Просвіта», «Сільський Господар».

Хор Товариства народної школи в Мостиська

Уже на початку XX століття кількість жителів значно зросла і їх нараховувалось 4590 мешканців.

Досить непростим був період Першої світової війни (1914-1918 рр.). В роки війни місто опустіло та постраждало.

Згідно з пактом Ріббентропа-Молотова, підписаним 23 серпня 1939 року, Мостиська стали українським містом, а з 17 січня 1940 р. районним центром Мостиського району, Дрогобицької області, УРСР.

В роки німецької окупації євреї, яки становили велику частину населення, були зігнані в гетто, а згодом знищені. У повоєнному населенні доля євреїв, історично досить велика, була мізерною.

Єврейська громада та Голокост²⁴

Євреї оселилися в Мостиськах із середини XVI ст. Під час повстання Хмельницького 1648–1649 рр. місто було зруйноване, громада зазнала величезних втрат. Його реконструкція тривала десятиліттями. До кінця XIX століття світогляд формував переважно хасидизм, але з часом Гаскала та сіонізм все швидше набирали популярності.

Єврейська футбольна команда «Jutrzenka». Мостиська, 1935 р.²⁵

У 1880 році з 4181 жителя євреї становили 2073 особи, тобто близько 50% населення. Вже до кінця XIX століття кількість євреїв у Мостиськах сягнула 2,5 тис. осіб - 60% усіх жителів. Вони займали провідні позиції

²⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 693. http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_VI/; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 785, 807–808.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 847.; Яворов, Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 622 – 623.; <https://sztetl.org.pl/pl/node/137704>; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000. – С. 106 – 107. – 303 с.

²⁵ URL:<https://sztetl.org.pl/pl/media/105595-mosciska-zespol-pilkarski-jutrzenka-mosciska-1935>

в торгівлі і становили більшість професій, таких як: кравець, кушнір, тесляр, скляр або м'ясник.

У 1931 році в Мостиську проживало 2328 євреїв. У міжвоєнний період сіонізм домінував у місцевому політичному житті. Безсумнівно, цьому сприяло погіршення економічного становища країни та антиєврейський економічний бойкот. У вересні 1939 року радянська армія увійшла до Мостиська. Більшість єврейських підприємств було націоналізовано, а єврейські організації та установи закрито.

Німці окупували місто в червні 1941 року. 1 серпня 1941 року владу взяла німецька цивільна адміністрація. Мостиська була приєднана до повіту Судова Вишня, який у квітні 1942 року був включений до повіту Lemberg-Land. У місті було створено німецьку жандармську станцію, а також українську поліцію, що складалася з мешканців.

Невдовзі після початку німецької окупації міста, Мостиськами прокотилася хвиля антисемітського насильства. Були численні погроми, під час яких євреїв грабували, били та вбивали. У липні 1941 року німецька військова адміністрація наказала створити в місті Єврейську раду (юденрат). Його очолив Юлек Кац. Також була створена невелика єврейська поліція – допоміжний орган юденрату. Євреям наказали носити білі пов'язки із зіркою Давида, поставили на облік, конфіскували майно та позбавили основних прав. Їх також змушували виконувати примусові роботи.

У червні 1942 року в місті проживало близько 3,5 тис. осіб. євреїв, але серед них були й біженці, які прибули із західної та центральної Польщі восени 1939 року.

У травні 1942 року німці зібрали в Мостиську кілька сотень працездатних євреїв, а потім відправили їх до табору на вул. Яновської у Львові або до трудового табору в Якторові. З останнього місця було звільнено кількох євреїв в обмін на хабар, зібраний членами місцевого юденрату у співпраці з подібними установами з сусідніх міст.

Наприкінці літа 1942 року в Мостиськах було створено гетто відкритого типу. Туди ж переселили кілька сотень євреїв з околиць. Закритий квартал був надзвичайно переповнений; в одній кімнаті могло проживати до 15 осіб. Будинки були в занепаді, не було світла та води. В'язні знали про погіршення ситуації, оскільки до гетто надходила інформація про вбивство єврейського населення у Львові.

12 і 13 жовтня 1942 р. відбулась широкомасштабна депортація. Близько 2000 Євреїв депортували до німецько-нацистського центру знищення в Белжеці. На єврейському кладовищі було вбито близько 500 осіб. Депортації та масові злочини здійснювали підрозділи таємної поліції зі Львова за допомогою німецької жандармерії та української поліції.

«Акцію» пережило близько 1000 осіб. євреїв, в т.ч. члени юденрату та їхні родини. Кілька сотень із них втекли, щоб сховатися в цьому районі. Речі після вивезення збирали в одному місці – цінніші відправляли до Німеччини, а інші продавали серед місцевого населення за дуже низькою ціною.

українською та англійською мовами: «Єврейське кладовище с. Рудники та м. Мостиська. В пам'ять євреїв, які поховані тут. І тих хто загинув під час Голокосту в 1941-1945 рр.».²⁶

²⁶URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/992-mosciska/114-cmentarze/22416-cmentarz-zydowski-w-mosciskach-wul-wysznewa>

Стрий, вулиця 3-го Травня. 1918 р.²⁸

Точна дата заснування Стрия невідома. Археологічні розкопки свідчать, що село існувало вже за часів Київського та Галицько-Волинського князівств. Розвитку Стрия сприяло розташування на перехресті двох важливих доріг, одна з яких вела північними схилами Карпат, а друга вела в бік карпатських перевалів.

Перша письмова згадка про Стрий датується 1396 роком, а Стрийський повіт – 1398 роком. Стрийщина була королівською землею, у 1403 році король Владислав Ягайло віддав її своєму братові Свідригеллу, який невдовзі передав її князю Федору Любартовичу, сину Любарта-Димитра, князя Волинського. Стрий залишався в руках Любарта до 1430 р., після чого повернувся до королівських рук як староста.

За привілеями Владислава Ягеллончика 1431 року та Казимира Ягеллончика 1460 року Стрий отримав магдебурзьке право. Резиденцією старост і їх намісників був замок, а в ратуші містився магістрат.

Місто було оточене земляним валом, ще один вал з частоколом відокремлював центральну частину міста від передмістя — ринкової площі з прилеглими вулицями. Тільки ця частина Стрия вважалася містом у

²⁷ Stryj, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11, red. F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880-1914, ss. 429-437. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XI/; Kamil Baranski Przemienieli zagonczycy, chliborobi, chasydzi : rzecz o ziemi stanislawowsko-kolomyjsko-stryjskiej /. London : Panda Press, 1988. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/stryj/stryj-history.html>.

²⁸ URL: <https://kresy.org.pl/7918697,foto.html/> (дата звернення: 05.04.2023).

юридичному розумінні цього слова: повноправними користувалися лише ті міщани, які володіли нерухомим майном у межах міста. Мешканці передмістя Лани становили окрему передміську громаду, залежну від магістрату. Жителі Підзамча не залежали від магістрату, а були підданими королівських старост. У 17 столітті були засновані частини міста під назвами Шумлянщизна та Венжовщизна, що становили дворянські юрисдикції. Стрий неодноразово ставав жертвою пожеж, у 1620 і 1625 роках потерпало від татарських набігів, а в 1648 і 1652 роках - від козацьких воєн.

Після окупації Галичини Австрією (1772) Стрий став окружним, а потім повітовим центром. У 1783 році в Стрию було створено першу державну початкову школу. У місті розташувався військовий гарнізон.

У 1785 р. в містечку було 4235 жителів, у 1817 р. – 5474, а в 1843 р. — близько 7-8 тис. жителів.

За даними 1811 року, тут діяли ремісничі майстерні (миловарні, сідельні), ткацька фабрика, водяні млини, пивоварні, чотири винокурні та цегельня.

Торговиця в Стрию, 1915 р.²⁹

У 1872 році до Стрия була проведена залізнична колія. Стрий став залізничним вузлом, тут також були створені майстерні з ремонту паровозів. Заводи Верштайна, Перкінса і Макінтоша виробляли обладнання для нафтової промисловості. У 1880-х роках Стрий став центром деревообробної

²⁹ URL: <https://kresy.org.pl/9257428,foto.html?idEntity=7836052>/(дата звернення: 05.04.2023).

промисловості. У 1886 році місто було знищено пожежею, яка знищила 646 будинків.

Перед Першою світовою війною Стрий був центром українського національного руху. Після початку війни у Стрию формувалася український легіон (Українські Січові Стрільці). Стрий був зайнятий російською армією з 8 вересня по 19 жовтня 1914 року і знову з 22 жовтня 1914 року по 31 травня 1915 року. 1 листопада 1918 року українці перебрали владу в місті й утримували її до 13 травня 1919 року.

З 1919 по 1939 рік Стрий був повітовим містом Другої Речі Посполитої.

Для прикладу, у 1939 році населення міста становило приблизно 34 000 мешканців, з яких 28% були українці, 34,5% – поляки, 1,6% – німці, 35,6% – євреї.

12 вересня 1939 р. німецька авіація бомбардувала Стрий. Польська адміністрація покинула місто і контроль над ним взяли відділи ОУН. Сутички тривали ще кілька днів. 19 вересня 1939 Стрий зайняли: 5 танкова армія 8 армійського корпусу 14 німецької армії і 22 моторизований корпус фон Клейста.

За Пактом Молотова-Ріббентропа 1939 року Стрий анексований Радянським Союзом. З вересня 1939 по липень 1941 року місто перебувало під радянською владою. Радянська окупація у липні 1941 року знов змінюється нацистською. Війська вермахту зайняли місто 2 липня 1941 року. Німецька окупація тривала до 5 серпня 1944 року.

Стрий, німецькі солдати оглядають польський танк. Вересень, 1939 р.

Стрий. Зустріч радянських та німецьких військ у вересні 1939 року.³⁰

Єврейська громада³¹

У XIV ст. до Стрия прибули перші євреї – очевидно, вигнанці з Німеччини, яких запросив до міста Казимир III. 1431 р. старостою Стрийського повіту став Заклік Тарло (Zaklika Tarlo). За нього у місті побудовано монастир оо. францисканців, він обіцяв поселенцям надати землю і дерево під будівництво будинків та доріг, дозвіл на необкладене податками рибальство, і взагалі звільнив мешканців від податків на цілих 10 років.

1460 р. місто за магдебурзьким правом звільнили з-під юрисдикції воєводи та каштеляна (управителя замку), старости та інших королівських влад. Міський голова підкорявся тільки королівському суду. Євреї почали активніше прибувати до міста, і власне завдяки ним місто стало не тільки оборонним, а й важливим торговим центром на шляху до Угорщини.

Королі передаровували місто різним шляхетським родинам. 1498 р. король Ян III Ольбрахт подарував Стрий родині шляхтичів Паньовських, 1527 р. король Зигмунд I вивів Стрий з юрисдикції королівського суду і Паньовські продали місто Тарновським. 1579 р. місто перейшло Блицинським.

³⁰ https://www.etoretro.ru/pic204952.htm?sort_field=image_date&sort=DESC

³¹ Stryj, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11, red. F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880-1914, ss. 429-437. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/Kamil_Baranski_Przemienili_zagonczycy_chliborobi_chasydzi_rzecz_o_ziem_i_stanislawowsko_kolomyjsko-stryjskiej/. London : Panda Press, 1988. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/stryj/stryj-history.html>; Sefer Stryj, Book of Stryj, N Kudish, 1962, Tel Aviv. <https://www.jewishgen.org/yizkor/stryj2/stryj2.html>; The Community of Stryj Until WWI (1914) The History of the Jews of Stryj br Dr. M. Gelber. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/stryj2/str017.html>;

Возняк Т. Стрий// Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2007. – № 48. – С.411-417. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyy_usesvit_Halychyny.pdf?//;URL:https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/971-stryj/99-historia-spolecznosci/138574-historia-spolecznosci

1567 р. стрийська влада заборонила прибулим євреям селитися у місті, однак у місті уже мешкала чимала єврейська громада.

Лідери груп Хашомер Хацаір (*Hashomer Hatzair*)³²

Дуже важливими для розвитку Стрия були соляні шахти, які 1538 р. у Моршині відкрив *Миколай* Браніцкі. Там же було відкрито і перші природні соляні купальні і сіль стала одним з головних товарів.

За правління короля Стефана Баторія у 1583 р. євреї Стрия отримали певні привілеї для будівництва і торгівлі.

1589 р. король Зигмунд I звернувся до громадян Стрия не ставитися до євреїв занадто вороже, і місто спокійно росло і розвивалося.

1660 р. євреї, у відповідності з королівськими привілеями, побудували у Стрию синагогу. Будівля була оборонною і пристосованою до тривалої осади.

У 1666 р з дозволу ще тоді старости Яна Собеского на кожному сеймику, що вирішував податкові питання, присутніми були представники

---

³² У дослівному перекладі – Товариство «Старанна рука» виникло в у 1908 році. Першим головою був Давидман, будівельник квартирних печей (особлива професія через польський клімат). Згодом воно перетворилося на професійне товариство ремісників під назвою «Яд Харуцім». Організація мала багато осередків у галицьких містах. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/stryj2/str100.html#Page102b//> (дата звернення: 05.04.2023).

гебрейської громади міста. Невдовзі Ян Собескі – онук Руського воєводи Івана Даниловича – став королем Речі Посполитої, який доволі прихильно ставився до євреїв.

Активісти Поалей-Ціону, 1919 р.³³

1676 року євреї Стрия попросили короля Яна III Собеского змінити день проведення ярмарку з суботи на вівторок. Після такої зміни торгівля почала переходити з русинських та польських рук до єврейських і залишалася у них ще довгі роки. У другій половині XVII ст. торговою палатою у Стрию керували євреї. Вони визначали фахову відповідність ремісників і вимоги були дуже високими, що викликало певне незадоволення. У руках євреїв опинилися соляні промисли, ліси, виноградники та кредитні компанії, де зберігали свої гроші навіть римокатолицькі отці. З часом євреї створили банки. Наприкінці XVII ст. найбільшими банкірами у Стрию були Мошко Стинавський (Moszko Stynawski), Йосеф Мошкович (Jozef Moszkowicz) та Мошко Єленович (Moszko Jelenowicz).

Того ж 1695 року за часу врядування міського голови Яна Гриловського гебреям було надане право побудувати другу стрийську синагогу. Місто приваблювало все більше і більше євреїв і у 1756 р. у Стрию їх було понад півтори тисячі.

У 1764 головою гебрейської громади став Авраам Міхлевич (Abraham Michlewicz). На той час Стрий став центром торгівлі сіллю, деревиною, деревним вугіллям, лікерами, винами, золотом. Чи не вся торгівля контролювалася євреями, усі заїзди в місті та довкола були єврейськими, навіть ті, що належали староству. Сіль везли з соляної шахти у Старій Солі, яка належала Шмуйло Хаїмовичу (Szmujlo Chajmowicz) (1 800 барелів солі на рік). Ринок худоби контролював Йосеф Мошкович (Jozef Moszkowicz). Власником броварні та миловарні був Хаїм Горшович (Chaim Horszowicz). Найбільшим продавцем всякої всячини у найширшому асортименті був

³³ <https://www.jewishgen.org/yizkor/stryj2/str100.html#Page102b//> (дата звернення: 05.04.2023).

доктор Амїлех (Dr. Amilech), якому належала найбільша гуртівня. Найвідомішими гебреями у банківській справі були Давид Конюховський (Dawid Koniuchowski), Герш Віняжов (Hersz Winiarzow) та Йоахим Мендель (Joachim Mendel). Багато гебреїв стрийського походження переймали слов'янїзовані прїзвища, скажімо, Скольський, Леленевич, Менделевич чи Янкелович (Skolski, Winiarzow, Leleniewicz, Mendelewicz, Jankielowicz). Разом із Галичиною Стрий 1772 р. увїшов у Австрїйську імперїю. У 1787 р. М. Вельогорскї (M. Wielochorski) перетворив Стрийський замок у палац і побудував у ньому бїбліотеку.

Активїсти з Ланна (Стрий) з керївництвом “Хїтагдут”

Мїж 1779 та 1813 рр. рабином Стрия був раббї Ар'є Лейб бен Йосеф Гакоген Геллер (Rabbi Aryech Leib ben Josef ha-Koohen Heller), знаний як «Князь Тори». Він популяризував хасидизм і опублікував відомий твір «Хецат га-Гашех» (Hezat ha-Nasheh). Наступним рабином Стрия був Якуб Лордербаум (Jakub Lorderbaum), який перебував у Стрию до 1832 р.

На 1880 р. у Стрию уже мешкало 12 600 осіб. З них 2 900 римо-католиків, 3 900 греко-католиків, 5 250 юдеїв та 573 германців.

1882 р. у Стрию відкрили осередок Агудат Израель (Agudat Israel), яка допомагала гебрейським поселенцям у Палестинї. 1892 р. у Стрию з'явилися члени Сїонїстської партїї, що конкурували зі старою партїєю Агудат Израель за впливи на гебрейську громаду.

Розквіт Стрия припав на 1900-ті. Тодї було збудовано велику залїзничну станцію, 1902 р. – український «Народний дїм», 1904 р. – дїм

польського товариства «Сокіл». 1908 р. поляки завершили будівництво дому товариства «Гвезда».

Рабин Стрия раббі Хаїм Маерсон (Rabbi Chaim Majerson) зініціював побудову талмудичної школи Талмуд Тора з гебрійською мовою навчання.

Перед I Світовою війною міськими головами Стрия були головно євреї, з-посеред них – міський голова Абенд (Abend). Натомість представником державної влади був староста Касараба – українець. Абенд був прихильником асиміляції, в даному випадку – колонізації. Колонізацію підтримував і голова гебрійської громади др. Візенберг (Dr. Wisenberg).

“Nahalutz Hatzair” group Група «Хахалуц Хацайр».

1916 року до Стрия вступили російські війська. Цей момент в історії Стрия чудово описав польський письменник гебрійського походження Юліан Стрийковскі у романі «Аустерія» (Austeria). Юліан Стрийковський (Julian Strykowski, справжнє ім'я – Песах Штарк, Pesach Stark) народився у хасидській єврейській родині у Стрию 1905 р. Після єврейської школи – хедеру вчився на факультеті польської мови та літератури Львівського університету ім. Яна Казимира. З 1932 р. викладав польську мову та

1917 р. міським головою обрали д-ра Й. Фаліка (Dr. J. Falik). Рабином став Елізер бен Шломо Ладір (Rabbi Elizier ben Sholmo Ladier). 1919 р. Стрий був опанований поляками. Тоді у Стрию мешкало 27 358 осіб, з яких 10 987 євреїв. До 1939 р. Стрий розрісся уже до 40 000 мешканців.

Попри певну нехоть з боку польської влади до євреїв і після війни у Стрию бурхливо розвивалися гебрійські інституції. У Стрию функціонував єврейський притулок для сиріт війни, єврейський дитячий садочок «Візо» (Wizo), єврейський дім для людей похилого віку, єврейська лікарня.

У 1930 р. засновано добротинну організацію «Бейт Хоан» (Beit Hoan). У Стрию діяло багато єврейських культурних товариств, зокрема, *Іврія* (*Iwrija*), що популяризувало іврит. Вони збиралися у будинку *Беньяміна Штарка* (*Benjamin Stark*) поблизу площі Ринок, де й містилася Гебрейська бібліотека.

Махла та Міхаель Кох, Стрий (1930-ті рр.)³⁴

З дозволу польських влад у Стрию заснували єврейську молодіжну військову організацію Бріт Йосеф Трумпельдор (*Brit Yosef Trumpeldor*). Активістами організації були З. Штайнер, Б. Ігра, М. Гофлер, В. Шенберг, Й.Р. Гауптман (*Z. Steiner, B. Igra, M. Hofler, V. Schenberg, J.R. Hauptman*). Ліва молодь об'єднувалася в організації Цукунфт (*Cunkunft*). Своєю чергою, організація Гегалуц (*Hehalutz*) навчала майбутніх селян, які планували переїхати до Ізраїля.

У співпраці з Агудат Ізраель (*Agudat Israel*) було створено молодіжні організації Цейрей Аль (*Sejrej Al*) та Бріат Аль (*Briat Al*). Гебрейські студенти організувалися у товариство Емуна (*Emuna*), яке слідувало правилам і традиціям колишнього студентського товариства Верітас (*Veritas*). Ця організація займала асиміляторські позиції.

³⁴ Махла в дівочтві Піхольц. Фото надано Діною (Доньєю) Піхольц Островер – проект «Польське коріння в Ізраїлі» / Музей POLIN. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/107901?ref=art&nid=138574>

1935 р. Стрий відвідав великий сіоністський лідер Давид Бен Гуріон (David Ben Gurion). Як виявляється, стрийські євреї були дуже спортивними міщанами. Була не одна, а кілька єврейських футбольних команд «Гасмонеа», «Гакоах I» та «Гакоах II» (Hasmonea, Hakoach I, Hakoach II). Клуб «Гакоах», окрім того, мав ще й тенісні корти. 1925 р. з'явилася ще одна футбольна команда «Дрор» (Dror), а 1930 – «Гапоель» (Hapoel).

У 1921 році в місті було 10 988 євреїв (близько 40% від загальної кількості населення); у 1931 р. – 10869, у 1939 р. – близько 12 тис. На початку 1920-х років євреї кілька разів ставали мерами міста. У міжвоєнний період діяли осередки всіх сіоністських партій та Агуди. Було відкрито професійно-технічне училище, фінансоване Джойнтом, а також дві інші єврейські школи (включаючи мережу Тарбут).

Синагога³⁵

Сьогодні у Стрию можна оглянути руїни Великої синагоги 1817 р. Вона розміщена на південь від ринкової площі. Її збудували за привілеєм, виданим королем Станіславом Августом I ще 1766 р., однак завершили вже при австрійцях. Вона зведена у стилі історизму. В набагато кращому стані скромна Мала синагога, яку збудували з дозволу стрийського старости Яна Дальського у 1685 р. Після II світової війни її перебудували під адміністративно-виробничі потреби.

Після того як у 1689 році завалилася давня дерев'яна божниця, єпископ перемиський дозволив на цьому ж місці виставити нову дерев'яну синагогу, але не дуже високу, без шкоди християнам. Згідно з „Донесенням Галицькому намісництву” за 1827 рік, у місті зафіксовано лише дві муровані синагоги, датовані 1817 (описувана) і 1821 роками.

Під час пожежі 1886 року божниця потерпіла й була відбудована за збереженими старими креслениками. На кадастровому плані Стрия 1922 року позначено Велику синагогу на площі Божничій на південь від Ринку, поблизу містилися ритуальна лазня, ізраелітський шпиталь, збір і бурса, на площі Торговиця – міська різниця.

У 1938 році інженери Марк Дорфлер і Отто Шеєр запропонували проект реконструювання синагоги. Чи було виконано якісь роботи – невідомо.

Упродовж свого існування первісна класицистична споруда змінювалася, набуваючи нових рис під час відбудов і ремонтів. Це була монументальна будівля, що вирізнялася східчастими трикутними щипцями з великими круглими вікнами. Видовжений масив рівновисоких молитовної зали й синагогальних приміщень з великими півциркульними вікнами покривав двосхилий бляшаний дах. Розпланувально-просторова структура

---

³⁵ ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 85. – Спр. 2365. – Арк. 27; Спр. 2367. – Арк. 69.; ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 3445. – Арк. 93.; Еврейская энциклопедия. – Санкт-Петербург. 1912. – Т. 14. – С. 583. Каталог синагог. – С. 139 -141.; Bałoban M. Zabytki historyczne Żydów w Polsce. – Warszawa. 1929.; Bostel F. Z przeszłości Stryja i starostwa sttyjskiego //Przegląd naukowo-literacki. – 1886. – S. 705.

молитовної зали мала дев'ятипольову схему – чотири колони несли систему дев'яти склепінь.

За радянських часів споруду використовувано як склад. У другій половині 1980-х років склепіння розібрали під час пристосування на басейн, проте за браком коштів будівельні роботи невдовзі спинилися. Дотепер збереглися тільки стіни

Велика синагога в Стрию. Початок ХХ-ст.

Залишки Великої синагоги, 2000 р.³⁶

³⁶ URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/stryy/Stryj_trip/pic5.html// (дата звернення: 05.04.2023).

Друга світова війна та Голокост³⁷

У вересні 1939 року місто було окуповане Червоною армією і приєднане до Радянського Союзу. Нова влада ліквідувала єврейські організації. Почалися арешти та депортації видатних представників єврейської громади. У 1941 році органи безпеки УРСР ліквідували або відправили до таборів кількох місцевих комуністичних функціонерів єврейського походження.

2 липня 1941 року німецькі війська увійшли до Стрия. Одразу після цього українці з ОУН-УПА вбили кількох євреїв. Окупаційна влада організувала юденрат. Перший масовий розстріл євреїв відбувся в листопаді 1941 року в лісі поблизу Стрия, тоді загинуло близько 1200 осіб. Наступний відбувся у травні 1942 року. У 1941–1942 роках сотні молодих євреїв були відправлені до примусових трудових таборів; багато з них померли там від виснаження. 1 вересня 1942 року німці вивезли зі Стрия кілька тисяч людей до табору смерті в Белжеці; 17–18 вересня того ж року – ще близько 2 тисяч. 1 грудня 1942 року залишки стрийських євреїв помістили в гетто.

У лютому 1943 року німці розстріляли близько 2 тис. в'язнів гетто. У травні 1943 року на міському кладовищі – ще тисяча. У червні 1943 р. гетто було остаточно ліквідовано, будинки спалені, щоб не було можливості сховатися. Закриті в трудових таборах, вони були вбиті через місяць. У серпні 1943 року німецька влада оголосила Стрий «юденрейном» (хоча в наступні місяці тут неодноразово знаходили і розстрілювали євреїв). Лише одиниці дожили до серпня 1944 року, коли місто окупувала Червона армія.

**Меморіальний пам'ятник на місці розстрілу євреїв, 2006 р.³⁸
(Голоботівський ліс – неподалік від Стрия).**

³⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-44 годах. Сост. А. Круглов. – Київ: Институт иудаики, 2002. – 485 с.; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – 1143 с.

³⁸URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/stryy/Stryj_trip/pic8.html// (дата звернення: 05.04.2023).

Турка³⁹

Турка, вул. Легіонів. 1923 р.⁴⁰

Місто Турка, що розташоване у мальовничому куточку Львівщини на лівому березі річки Стрий, у долині річок Яблунька та Літмир, є найменшим районним центром Львівщини. Проте це місто має поважну історію і привертає увагу своїми сакральними спорудами та особливим бойківським колоритом, яким сповнений кожен куточок Турки.

Місто Турка стоїть на давньому торговому шляху Руський Путь і перші поселення у цій місцевості існували ще в IX столітті.

Орієнтовним часом заснування Турки можна вважати період 1280-1320 рр., коли Закарпаття разом із територією сучасної Турківщини було приєднане князем Левом Даниловичем до Галицько-Волинського князівства. Тоді для зміцнення кордонів та посилення охорони Руського Путь він заснував кілька укріплених сіл, зокрема і Турку.

27 червня 1431 року – перша письмова згадка про місто: грамота польського короля Владислава II Ягайла, якою право на володіння Туркою та

---

³⁹ Turka Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, vol. 12, eds. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warsaw 1892, p. C. 640 – 644. URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/; В. І. Дмитрук. Турка // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10: Т. – Я. – С. 183. – 784 с.: іл. – ISBN 978-966-00-1359-9.

⁴⁰ URL: <https://xn--80aimngt.xn--j1amh/%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%B0>

навколишніми селами було подароване угорському графові Ванчі Волоху та його синам.

В 1730 році Турка отримала магдебурзьке право і тодішній власник поселення, Антоній Калиновський, переносить до міста свою резиденцію. У Турці з'являється ратуша і замок, споруджується дерев'яний єзуїтський костел, швидко розвивається торгівля та ремесла.

У 1772 р місто переходить з-під влади Речі Посполитої до складу Австро-Угорської імперії. З 1905 з'являється залізниця – через Турку прокладено колію, що поєднує Самбір та Ужгород.

Після Першої світової Турка входить до складу II Речі Посполитої, а з 1939 відходить до УРСР. 1 серпня 1941 р. – початок німецької окупації, що тривала до вересня 1944.

Турка, залізничний вокзал. 1914-1918 рр.⁴¹

**Народний одяг з гміни Беньова
Турківського повіту. 1887 р.⁴²**

Турку називають неофіційною столицею Бойківщини, адже саме на берегах місцевих річок Стрий, Літмир та Яблулька селилися перші представники цього племені.

Нарівні з більш відомими Україні лемками та гуцулами, бойки являють собою чисельну етнографічну групу з багатою культурою та цікавим побутом. Із бойків походили Петро Сагайдачний, Іван Франко, Лесь Курбас, Степан Бандера.

Раз на п'ять років у Турці проходять Всесвітні Бойківські фестони – міжнародний етнічний фестиваль, на який з'їжджаються бойки з усього світу.

⁴¹ URL: https://kresy.org.pl/8713852,Turka,Stacja_kolejowa_Turka.html

Єврейська громада⁴³

Перші згадки про євреїв у Турці відносяться до 16 століття, коли місцевість ще була селом. У 1730 році місто отримало муніципальні права і сюди почали приїжджати євреї. На початку ХХ століття разом із будівництвом залізниці Турка вступила в період динамічного розвитку. Він став місцевим адміністративно-господарським центром для близько 80 сіл та осередком лісообробної промисловості (чотири лісопильні заводи, в тому числі величезний лісопильний завод із дванадцятьма воротами та велика парова фабрика з понад 500 українськими, польськими та єврейськими робітниками), з великим експортом будівельних матеріалів і дощок.

Єврейська забудова на площі Ринок у Турці, 1930-ті роки.

У 1880 році в містечку проживало 2398 євреїв, а в 1910 році їх населення зросло більш ніж удвічі і становило 4887 осіб, що становило близько 50% від загальної кількості населення. Крім того, мер міста також був євреєм. Більшість єврейського населення.

⁴² Народний одяг з гміни Беньова Турківського повіту. Фотографія, зроблена для альбому, що демонструє культурне розмаїття східної Галичини. (Falkiewicz Karol, Інформаційний путівник до етнографічної виставки, організованої в Тарнополі на честь приїзду Його Імператорської Величності Пресвітлого Ерцгерцога Рудольфа, Тарнополь 1887) Походження: Подарунок Кароля Ланцкоронського для Польської Академії Мистецтв і Наук, 1929 р. URL: <https://kresy.org.pl/8796138,foto.html?idEntity=8796132>

⁴³ Rąkowski G., *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie. Część zachodnia*, Pruszków 2013, pp. 379, 399.; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, vol. 12, eds. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warsaw 1892, p. 640.; *The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*, vol. II A, eds. Geoffrey P. Megargee, pp. 746, 825.; *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, vol. 3, eds. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 1349.; Turka [in] JewishGen <http://www.jewishgen.org/yizkor/turka/tur407.html>

У міжвоєнні роки Турка продовжувала розвиватися – було засновано багато нових лісопилок, які дали роботу багатьом євреям. Більшість єврейських дітей навчалися в польських школах і лише невелика група отримувала традиційну освіту.

Турка була розташована далеко від великих єврейських центрів, але сіоністи були там досить активні. З початку 1920-х років у місті існувало багато сіоністських молодіжних груп, і піонерська алія (єврейська імміграція до Палестини) тривала протягом усього міжвоєнного періоду – легально чи нелегально. Першою серед сіоністських організацій у місті з'явилася Хашомер Хацаїр. Його очолив Авва Хуші. Кілька років це був єдиний молодіжний рух у Турці. Пізніше Бней Аківа набув великої популярності, залучаючи більшість студентів вищих і старших шкіл. Аківа створював клуби з вивчення івриту, відправляв їх видатних членів до гахшароту (центри майбутніх поселенців, які готуються до піонерського життя) і працював у Єврейському національному фонді. У місті також були інші сіоністські організації, такі як Не Halutz (під керівництвом Менделя Філінгера) та Jugent (під керівництвом Хаїма Пелеха та інших).

Єврейська молодь Турки, 1939 рік.⁴⁴

Сіоністи запровадили в Турці звичай суботніх зустрічей. Молоді євреї збиралися в штаб-квартирах своїх організацій на збори або виходили за місто, де обговорювали поточні справи. Місце зустрічі називали гай Сомра.

⁴⁴ Світлина надана Якобом Брандельштейном, оцифровано ГО «Після тиші»

Серед політичних партій найбільш активними були загальні сіоністи та мізрахі. У місті діяла філія Поале Ціону, яку очолював Шломо Пелех. Бунд і Бетар не користувалися великою популярністю.

У Турці також були єврейські організації, які зосереджувалися на знаннях, літературі та мистецтві. У 1920-х роках розпочав свою діяльність Перецький клуб. Засновниками були Зерах Шайн (голова делегації), Шломо (Іні) Фром (секретар), Льюї Хамерман (заступник голови), Ельячу Монтел (голова комітету культури), доктор Норбет Ейпріл (почесний голова), Песі Шпіглер, та Лейбуш Мандель.

Окрім просвітницької діяльності, Клуб Перець також організовував постійні суспільно-політичні просвітницькі кампанії. Результати були вражаючими – відомі єврейські театри, театральні трупи, актори та режисери, які відвідали Турку, виступали перед переповненими залами (наприклад, театральна трупа «Прісамент» і «Гарт» лише за два тижні поставила в Турці вісім-десять вистав).

У 1930-х роках було створено Єврейський спортивний клуб з дуже хорошою футбольною командою. Зірками команди були Йоза Бернанке, Бен-Кйон Айсман, Кальман Мейнер і Мані Лауфер.

У 1939 р. в Турці проживало близько 10 тис. жителів, у тому числі бл. 4000 євреїв, тобто 40% всього населення.

Синагога⁴⁵

Синагога у місті Турка Львівської області застала як часи розквіту єврейської громади, з одного боку, так і стала мовчазним свідком наруги над єврейським народом в часи Голокосту, з іншого. Саме в її будівлі в роки II Світової війни підносили свої відчайдушні молитви євреї, яких от-от повинні були вивезти на розстріл або в табори смерті.

Перші документальні згадки про Турківську синагогу, яка знаходиться в центрі міста за сучасною адресою вул. Джерельна, 2, датуються серединою 19 ст. Деякі дані вказують на те, що юдейський Темпль існував у Турці вже в кінці 18 ст. Зведення синагоги пов'язане з іменем власника міста Антонія Каліновського, коштом якого після отримання Туркою Магдебурзького права було споруджено не тільки синагогу, але й єврейську школу та друкарню, а також виділено землю під єврейське кладовище.

Турківська синагога є двоярусною, хоральною і насправді представлена цілим комплексом різноманітних за призначенням споруд, що має форму монолітного куба та дві барочні високі оглядові вежі. Цей комплекс включав велику (центральну) синагогу, бейс-мідраш (дім молитви або місце вивчення Тори) і низку "професійних" синагог (для шевців,

---

⁴⁵ Котляр Є. О. Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. – Харк. держ. акад. культури. – Х., 2001. – 20 с.; Жарких М. Синагога в місті Турка (Львівська обл.) / Мислене дерево.; URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua>; URL: <http://www.tureizahav.lviv.ua/ua/svjati-miscja-galychyny/starovynni-synagogy/>

ремісників, крамарів тощо). Стилем побудови цієї фортечної синагоги став романтичний модерн і багатьма рисами споруда нагадує замок. Однак, в той же час будівля витримана в юдейських архітектурних традиціях, лише її чотирихилий бляшаний дах був виконаний в непригаманній для юдейської божниці карпатській манері. Низка дослідників відносить синагогу в Турці до класичного галицького стилю єврейського будівництва.

м. Турка, хоральна синагога. 2016 р.

Турківська синагога споруджена з цегли., її верхній ярус кожної з бічних стін має по 4 великих вікна; кожне вікно розміщене в дуже високій плоскій прямокутній ніші та мають красиві напівкруглі арочні завершення. Головний фасад мав великі парадні двері з напівкруглим арочним завершенням над ними два вузьких вікна, а над ними одне широке вікно. З тильної сторони також були прямокутні двері і два вікна у першому, та два вікна у другому ярусі. Посередині другого ярусу на цьому фасаді розміщено круглу нішу. Чільний фасад має великі парадні двері з півциркульним завершенням; над ними розташовані два вузьких вікна, а у фронтоні – широке вікно. Башта має по одному вікну у першому, другому і третьому ярусах чільного фасаду, в четвертому ярусі – плоску прямокутну нішу. Всі згадані вікна основного об'єму й башти мають півциркульне завершення. Їзимс об'єднує основний об'єм синагоги та башту на рівні другого ярусу останньої.

Єврейська громада Турки мала всі умови для розвитку і релігійного життя, аж доки 17 березня 1916 року російські солдати в I Світовій війні не розорили синагогу і частково не зруйнували.

Серед відомих рабинів Турки – раббі Магід Йосеф Шейнер (благословенна пам'ять про Праведника), який був дідом раббі Якова-Моше з Комарно.

м. Турка, хоральна синагога. 2016 р.⁴⁶

Сумні події спіткали синагогу в 1942-1943 рр.: у всіх чотирьох частинах синагоги розмістилося єврейське гетто, там мордували місцевих євреїв і звідти їх відправляли на розстріл або в концтабори.

В 1945 році кільком євреям, які повернулися до Турки, представники радянської влади "запропонували" дати згоду на використання синагоги "в господарських цілях". Як не важко здогадатися, згода була дана.

Внаслідок цього в основному корпусі з двома оглядовими вежами розмістили міську електростанцію, а в двох інших – артіль "Мебльовик "Карпати". В приміщеннях на рівні колишніх галерей – встановили стелі, порушивши вихідний стиль будівлі.

Сьогодні в приміщенні синагоги функціонує столярна майстерня і теперішній власник приміщення успішно продовжує нищити храм перебудовами і добудовами.

Цвинтар⁴⁷

У 1730 році, після отримання Туркою Магдебурзького права, останній і найпрогресивніший власник цієї землі – Антоній Каліновський, запросив до міста 25 іудейських сімей. Це було зроблено для того, щоб розвинути в місті здорові комерційні відносини і надати йому європейського блиску. Для запрошених євреїв були приготовлені новозбудовані будинки, синагога, школа, друкарня. Їм були надані пільги на комерційні операції і виділена земля під єврейське кладовище. Точна дата закладення окописька залишається невідомою, хоча більшість джерел визначає орієнтовний термін створення міського єврейського цвинтаря 19 століттям.

Кінцеве формування території окописька відбулося на початку 20 століття, після того як у 1903 році єврейська громада міста Турка отримала незалежність. На цей період припадає і найактивніший час функціонування окопища, що було зумовлене інтенсивним збільшенням єврейської громади

⁴⁶ <https://templesua.jimdofree.com/%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B8/%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%B0/>

⁴⁷ Джерело: wikipedia.org; Громада "Турей Загав". URL: <http://www.tureizahav.lviv.ua/ua/evrejska-gromada/evrejska-gromada-v-mynulomu/>

міста. У 1921 році в Турці проживало 10 тисяч жителів, з яких 4200 були членами юдейської громади.

Некрополь розташований на схилі гори, яка височіє над Площею Ринок, історичним центром міста безпосередньо біля базару. Їх розділяє річка Яблунька і невеликий підйом. З вершини гори, на якій розташована центральна частина єврейського кладовища, відкривається вражаюча панорама міста і його околиць. Місце розташування окопища в Турці вибрано у повній відповідності до єврейської традиції: річка була символічною межею між Царством мертвих і живих, а підйом вгору утруднював рух людини в інший світ, до смерті. Особливістю Турки є те, що усі міські цвинтарі – спільне українське та польське, як і єврейське – розміщені поруч.

Єврейський цвинтар у Турці – одне із місць масових розстрілів місцевих євреїв.⁴⁸

Територія єврейського кладовища займає майже весь південний схил гори та центральну частину її вершини, має площу близько 600 квадратних метрів. Частина цвинтаря, розташована на схилі, густо заліснена насадженнями смерек і кущів. У верхній, центральній частині, яка займає плато гори збереглися центральна вхідна брама і залишки кам'яної стіни, що відгороджує кладовище від вулиці А.Шептицького.

Чорний період для городян і активне зростання єврейського кладовища пов'язаний з німецькою окупацією в місті. У 1941 році на території місцевої синагоги нацисти створили обнесене колючим дротом гетто. Звідси шлях полонених з січня 1942 р. пролягав до місць страти – на

⁴⁸ Світлина Анни Яценко, надано ГО «Після тиші».

цвинтарі – кіркут, або як місцеве населення називало окопище, інших під конвоєм вели на околицю міста – поле Гриньове.

Урочище Гринів на околиці Турки. У січні 1942 року тут розстріляли 880 євреїв.

В серпні 1942 р. німецькі окупанти вивезли до табору смерті в Белжець близько 4000 євреїв, в тому числі і з Турки. В грудні 1942 р. решту турківських євреїв було депортовано до гетто в Самборі. Фактично в цей час кладовище припинило своє функціонування через знищення чи еміграцію єврейської громади з міста.

Після війни представники радянської влади і комуністичні функціонери з незрозумілих причин вирішили приховувати злочинства фашистів та активно сприяли руйнації кладовища: відразу по завершенню війни при встановленні пам'ятників радянським воїнам-визволителям у центрі Турки використовувалися унікальні декоровані мацеви з єврейських могил, а на початку 1960-х рр. територія штучних поховань була штучно озеленена. Тільки в 1991 році, коли СРСР припинив своє існування, біля центрального входу кладовища зусиллями Мейлаха Шейхета і родини Шрайбер було встановлено меморіал жертвам фашизму, очищено центральний вхід і мацеви.

На кладовищі збереженими (з різним ступенем руйнування) залишилося близько 90 мацев, більша частина з яких знаходиться у частині з зеленими насадженнями. Збереглися низка ранніх (прямокутні стели без декору) та пізніших (стели з символічними образами та написами) пам'ятників. Тексти на стелах збережені частково, але іноді з них можна дізнатися дати народження та смерті й імена єврейських мешканців міста. На чоловічих надгробках зображені, як правило, леви, а на жіночих — птахи та менора. На частині пам'яток добре збереглися елементи єврейської символіки: дерева, виноградні грона, гірлянди.

Друга світова війна та Голокост

У 1939 році в місто увійшла радянська армія, а в липні 1941 року почалася німецька окупація Турки. Євреї змушені були працювати як раби. Взимку 1941-1942 рр. містом прокотився великий голод.

7 січня 1942 року близько 500 євреїв було вбито в братських могилах поблизу місцевої цегельні. Через кілька місяців, у червні 1942 року, німці вбили близько 150 людей, більшість з яких були дітьми.

4 серпня 1942 року почалася так звана Акція винищення, яка тривала чотири дні. Цьому передувала озвучена 1 серпня неправдива інформація про створення в місті гетто. До Турки переселяли євреїв із сусідніх сіл і містечок. Під час Акції близько 2000-4000 людей було вивезено до табору смерті в Белжеці. Багато з них намагалися втекти до Угорщини або сховатися в навколишніх лісах, але більшість були вбиті.

1 грудня 1942 року останню групу євреїв депортували до гетто Самбора, де було понад 3000 в'язнів. Багато людей там померло від голоду та хвороб, а невеликі групи єврейської молоді час від часу перевозили до Янівського табору у Львові.

Серед організаторів масового вбивства був і співробітник СД Карл Гюнтер. Саме він пізніше застрелить під час облави у Дрогобичі письменника Бруно Шульца.

Лише 30 євреїв з Турки пережили Другу світову війну.

Спогади

«Безголосся» – саме так команда громадської організації «Після Тиші» назвала свій документальний фільм про Голокост у Турці. Їм вдалося записати спогади останніх свідків вбивств євреїв у цьому містечку.

Це фільм про винуватців розстрілів, про людяність під час кривавого насильства, і про пам'ять й безпам'ятство водночас.⁴⁹

Опівдні 6 січня 1942 року до Турки із Дрогобича прибули члени нацистської спецслужби СД. Вже невдовзі місцеві поліцаї почали одночасно по всьому місту затримувати євреїв. «Жінок та чоловіків витягували прямо із будинків. За свідченнями деяких очевидців, хапали й дітей», – розповідає один із авторів фільму «Безголосся» та дослідник Голокосту Андрій Усач.

Галина Осташ

Затримання продовжувалися й наступного дня, поки нацисти «не виконали квоту». Вони її навіть перевиконали – схопили більше, аніж планованих 800 євреїв. Всіх людей спочатку запроторили у поліцейській дільниці, а потім змусили місцевих водіїв перевезти до цегельного заводу на околиці міста.

«Розстрілювали німці. Євреїв підводили до ями і вбивали. А дітей до семи років кидали живими», – розповідає

⁴⁹Переглянути фільм «Безголосся» можна за ось цим посиланням. <https://www.youtube.com/watch?v=Nv1MQRpj0oc>

86-річна **Галина Осташ**, – а потім та яма дихала». Галина Осташ у дитинстві була свідком масового розстрілу євреїв в урочищі Гринів на околиці Турки.⁵⁰ Тоді у січні 1942 року нацисти вбили 880 євреїв із Турки.

Після війни на місці розстрілу колгосп вирощував льон, картоплю, а потім там організували пасовища для худоби.

Після розпаду Радянського Союзу цю ділянку передали людям для городів. Зараз там пусте недоглянуто поле. За весь час на цьому місці так і не з'явився жоден меморіальний знак на вшанування пам'яті про розстріляних євреїв Турки.

Сім'я Комарницьких⁵¹

У двері до сім'ї Комарницьких постукала 64-річна Хава Брандельштейн. Вона була відомою на всю Турку акушеркою. Хава приймала роди і в усіх 8 дітей Анни Комарницької. Одні з пологів були дуже складні, але Брандельштейн змогла врятувати життя як немовляті, так і породіллі.

«Якщо би ми її прогнали – її б розстріляли. А як би то? Подружка моя», – згадує слова своєї матері Іван Комарницький. Тоді йому було лише три роки. Іванові та ще його на кілька років старшій сестрі батьки сказали, що це їхня бабуся та наказали нікому не розповідати про неї, бо «німці розстрілюють старих людей». Всі інші шестеро дітей – знали, що це єврейка, але теж мовчали. Тепер від цього залежало життя всіх.

Комарницькі облаштували для Хави⁵² в своєму господарстві цілу мережу схованок. Два роки вони із смертельним ризиком для себе та своїх восьми дітей переховували цю жінку.

⁵⁰ Світлина Анни Дорожко, надано ГО «Після тиші».

⁵¹ Світлина Надано сім'єю Комарницьких, оцифровано ГО «Після тиші».

Хава Брандельштейн разом із своїм онуком, 1952 рік.

За порятунок євреїв на території сучасного Турківського району Ізраїль офіційно надав звання Праведників народів світу 20 людям. Це звання у середині 2021 року отримали Анна й Михайло Комарницькі, а також їхня найстарша донька Галина.

Меморіал загиблим євреям Турки, який встановила сім'я Шрайберів з Великобританії. Більшість їх родини, яка лишилася в Україні була вбита під час Голокосту.

⁵² Після війни Хава Брандельштейн воз'єдналася із частиною своєї сім'ї, яка встигла евакуюватися у радянський тил. Її чоловіка розстріляли нацисти. Пізніше, у 1957 році Хава з родиною переїхала до Польщі, де через два місяці й померла. Фото надано Якобом Брандельштейном, оцифровано ГО «Після тиші».

Кристинопіль⁵⁴

Кристинополь або Кристинопіль (пол. *Krystynopol*) назва часів Речі Посполитої, Австрійської імперії, Австро-Угорщини, Західноукраїнської Народної Республіки, Польської Республіки, яка була офіційною з 1692 року до 3 листопада 1951 року.

Заснований 1692 року великим коронним гетьманом Феліксом Казимиром Потоцьким (похований 15 травня 1702 в Кристинополі в костелі бернардинів, який сам фундував в 1695; перевіз сюди з Риму мощі св. Климента). Він назвав місто на честь своєї дружини Кристини Любомирської.

Його син, белзький староста Юзеф (Йосип) Потоцький був похований там само у 1723. Внук його – воєвода руський Францішек Салезій Потоцький (1700 – 1772) побудував палац і заснував (1768) монастир Василіян (барокова церква св. Юра (побудовані у 1771–1776); до 1946 – відпустове місце УГКЦ з чудотворною іконою Матері Божої). Францішек Потоцький тримав в Кристинополі постійний козацький полк (300 осіб.).

⁵³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s.761-762. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/s/761-762; Кристинопіль / // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-1610>; Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-П). – Париж, Нью-Йорк, 1984. – Т. 10. – С. 3700-3713. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii292.htm>

⁵⁴ URL: https://www.jewage.org/wiki/ru/Profile:Krystynopol_Ukraine

Син Францішка Салезія Потоцького, Станіслав Щесний Потоцький, після трагедії з Гертрудою Коморовською, переніс родинну «столицю» Потоцьких з Кристинополя до Тульчина (1774).

Фелікс Казимир Потоцький

Після першого поділу Речі Посполитої (1772) Кристинополь разом з усією Галичиною відійшов до володінь Габсбургів.

Відомо, що до середини ХІХ століття місто мало чотирьох власників (господарів).

Після заняття військами ІІ Речі Посполитої (1919) містечко Кристинополь належало до Польщі, було центром гміни Сокальського повіту.

15 лютого 1951 містечко передано СРСР на підставі радянсько-польської міжурядової угоди. Взамін Польща отримала 3 червня 1951 року Устрики Долішні (пол. *Ustrzyki Dolne*) з районом

(пол. *Bieszczady*). Основою, на якій почав розвиватися радянський Червоноград, стали розвідані поклади кам'яного вугілля. У 1950 почалося будівництво шахт. З 30.12.1962 Червоноград (з селищами міського типу Гірник, Жвирка, Соснівка) – місто обласного підпорядкування Львівської області.

Єврейська громада⁵⁵

Невідомо, коли євреї появились у Кристинополі, але ймовірно, що вони були від початків існування міста – з 1692 р. Його засновником був Фелікс Казимир Потоцький, воєвода Краківський та польський коронний гетьман. Найбільший розквіт містечка припав на час правління його внука, Київського воєводи Францішка Салезія Потоцького, а саме з 1724 по 1772 роки. Згідно тарифу з 1765 року у місті разом із парафіями нараховувалось 759 євреїв⁵⁶. У 1789 році існувала німецько-єврейська школа. В цей час жили у Кристинополі і визначні особистості усього єврейського народу. «Відомою є династія рабинів Крістіанполерів, засновник якої Меір (1740В 1815) якийсь час був рабином у Кристинополі і взяв собі прізвище від назви міста. В історії єврейського народу Меір Крістіанполер залишився як автор

⁵⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s.761-762.URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/ s/ 761-762; Krystynopol, [w:] Pinkas Hakehillot Polin: entsiklopedyah shel ha-yishuvim ha-Yehudiyim le-min hivasdam ve-`ad le-ahar Sho'at Milhemet ha-`olam ha-sheniyah, t. 2, red. D. Dąbrowska, A. Wein, A. Weiss, Jerusalem 1980, ss. 494–495.; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/node/137550>; Napner B. History of Jews in Krystynopol, Jewish Gen. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/chervonograd/HistoryofKrystynopol.html>;URL:<https://www.museumoffamilyhistory.com/hm-chervonograd-om.htm>; Галина Гриник Євреї у Кристинополі //Історія релігій в Україні: науковий щорічник / уряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2012. – Книга І – С. 599-608. – 782 с.URL:<https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/view/952/951>;<https://krystynopol.info/yevreyi-u-krystynopoli/>

⁵⁶ Sokalski B. Powiat Sokalski. – Lwów: drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. – С. 47.

базованого на «Талмуді» роману *Yad ha Me'ir*, в історії міста – як основоположник династії, члени якої мають прізвище на честь Кристинополя»⁵⁷.

Палац Потоцьких, 1925 р.⁵⁸

Ще однією визначною особистістю, життєва доля якої пов'язана з містом, був Яків Ейхенбаум. «12 жовтня 1796 року в Кристинополі народився Яків Ейхенбаум (уроджений Яков Гельбер), згадка про якого є в енциклопедії «Брокгауз і Ефрон». Вже у два роки цей хлопчик вільно читав давньоєврейською. А в чотири знав напам'ять П'ятикнижжя. З невідомих нам причин батько засватав восьмирічного хлопчика і віддав його на виховання майбутньому тестеві, який мешкав неподалік містечка Горохів на Волині. Однак у дев'ятнадцять років Яків розлучився з дружиною і повернувся до батька, який до того часу перебрався в Замость, де одружився вдруге. Цей визнаний вундеркінд в майбутньому стане всесвітньовідомим математиком і палким поетом, чії книжки критики називатимуть «відродженням нової поезії на івриті». Однак він ніколи не згадуватиме Кристинополя, міста свого дитинства»⁵⁹.

На кінець XIX століття (1890р.) у Сокальському повіті проживало 90025 мешканців, з них: українців – 60063, поляків – 16063, євреїв – 13604, німців – 295 осіб. Єврейське населення, в основному, проживало у містах – 10584 осіб, у селах – 1512, окремими поселеннями (*obszar /dwor*) – 1508

⁵⁷ Гриник Г., Ярош-Замойська О. Кристинопіль (1692В1951) / Передмова Б. Чайковського. – Червоноград: ТЗОВ «ЮЕКС», 2010. – С.137.

⁵⁸ URL:<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=654371503365011&set=pb.100063765017298.-2207520000.&type=3>

⁵⁹ Гриник Г., Ярош-Замойська О. Кристинопіль (1692В1951) / Передмова Б. Чайковського. – Червоноград: ТЗОВ «ЮЕКС», 2010. – С.138.

осіб⁶⁰. З усього населення Сокальського повіту у містах євреї становили 54%. У Кристинополі із 3625 населення 77% жителів були євреями⁶¹.

У Кристинополі торгівля і промисли в більшості були у власності євреїв. У містечку співвідношення, у національному складі, оподаткованих ремісників складалося так: шевців-християн – 44, євреїв – 26; кравці, тільки євреї, 17; кушнірів-католиків – 2; гарбарів – 1 католик і 7 євреїв; римарів – 3 євреї; солярів – 4 католики та 4 євреї; боднарів – 4 католики; ковалів – 3 католики; котлярів – 3 євреї; бляхарів – 2 євреї (?); різників – 2 католики і 10 євреїв; пекарів – 4 євреї; побивачів дахів – 1 єврей; перукарів – 2 євреї. Найбільш заможні торгували збіжжям і горілкою, яку вивозили за кордон. Інші здійснювали торгівлю рослинними оліями, соломою, сіном, макухами, кістьми і потрухами. Євреї торгували різними продуктами та виробами⁶².

Синагога⁶³

Червоноград (Христинопіль). Синагога мурована, 1920-і рр.

⁶⁰ Sokalski V. Powiat Sokalski. – Львів: drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. – С. 47.

⁶¹ Sokalski V. Powiat Sokalski. – Львів: drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. – С. 48.

⁶² Sokalski V. Powiat Sokalski... – С. 392 .

⁶³ Бойко О. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: синагоги. – Пам'ятки України, 2006 р., № 3, с. 55.; ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 85. – Сир. 2367. – Арк. 4-6.; Площанский В. Кристинополь // Литературный сборник, издаваемый Галицко-Русскою Матицею. – Львов, 1887. – С. 264.

Зважаючи на велику кількість єврейського населення, у місті було декілька синагог. Дві з них були найбільші – муровані. Вони знаходились неподалік палацу Потоцьких. Одна із них, головна, розміщувалась при дорозі на Бендюгу (тепер це приблизно місце міського ШРЕМу по вул. Гоголя). Друга, майже навпроти головної, з лівої сторони, при дорозі на Львів (тепер район вул. Хмельницького,15). Ця друга ніколи не зачинялася і у ній навіть можна було заночувати. Третя синагога також була мурованою, знаходилась біля єврейського кладовища (тепер вул. Шевська, навпроти Дому Сестер Служебниць). «Були ще секти жидівські і кожна з них мала свій молитвенний будинок, їх було біля десяти...»⁶⁴. Це були невеликі дерев'яні будинки, поміж житлових будинків. Так, один з них був, у так званій тоді частині міста – «На болоті» (тепер район вулиці Княгині Ольги – навпроти аптеки, що по вул. Святого Володимира). Ще був у західній частині міста (тепер вул. Стефаника, приблизно місце перед будівлею «Водоканалу»).

Синагога збудована в 1795-1800 роках. Згідно з «Донесенням Галицькому намісництву» за 1827 рік, у місті тоді функціонували «одна мурована синагога, 1800 р., і один дерев'яний бетмідраш» (без дати). Двоюрисні синагогальні приміщення добудовували, очевидно, пізніше.

Монументальна класицистична божниця стояла поряд з бетмідрашем. Масивну кубічну брилу молитовної зали увінчував багатопрофільований карниз, над яким здіймався чотирихилий бляшаний дах. Стіни членувалися лопатками на три поля з великим півциркульним віконним прорізом і круглою нішею в кожному. Центральне поле східного фасаду мало кругле вікно для освітлення ніші Тори. Синагогальні приміщення прилягали до основної молитовної зали з двох боків. Головний вхід підкреслював портик з трикутним класицистичним фронтоном. Про інтер'єр відомостей не віднайдено. Божницю знищено під час Другої світової війни.

**Єврейська школа у Кристинополі.
Лаг ба-Омерська процесія. 1914 рік.⁶⁵**

⁶⁴ Войтович З.І. Спогади. – ЧФЛМІР. – НдВ634. – С. 2.

⁶⁵ Тут і надалі світлина з приватної колекції Міріам Вогефангер, Аргентина. URL :<https://krystynopol.info/krystynopilski-yevreyi/>

За даними перепису населення, на початку ХХ століття – 1900 року у Кристинополі проживало 3592 мешканці, з них 2672 були євреями⁶⁶. В часи Першої світової війни, 1914 року, Кристинопіль, який на той час належав Австро-Угорщині, окупувала російська армія. Російські козаки вчинили погром, під час якого потерпіли переважно євреї. Було підпалено багато будинків і зруйновані майже всі єврейські крамнички. Вперше за все існування єврейської громади у місті відбулось фізичне винищення юдеїв. Козаки трьох євреїв застрелили, а ще двох зарубали шаблями. Вони згвалтували тридцять жінок, причому над одруженими збиткувалися на очах їх чоловіків. Від мародерства постраждали також місцеві громадяни і селяни⁶⁷.

Після 1918 р. економічне становище значно погіршилося. Торгівля

Місіс Естер Клейн (справа, внизу) – Ester Klein, директор єврейської школи у Кристинополі.

зерном у відносно великих масштабах занепала, і більшість купців були змушені обмежити свою діяльність.

Лише за Другої Посполитої життя в Кристинополі почало стабілізуватися. У 1926–1927 роках у місті було 5 синагог. Діяли цементний завод, млини та шкіряні заводи. Дані 1930 року також згадують лісопилні заводи та виробництво хімічної продукції.

У міжвоєнний період відбулися значні зміни в житті громади. Уже в 1922 році почали діяти курси іврити, які відвідували 30 слухачів. У свою чергу, у 192-1924 рр. також діяли курси «Союзу народних вищих шкіл» зі Львова. Більше того, незважаючи на тиск белзьких хасидів, щоб вони голосували за польські урядові списки на виборах до Сейму, кристинопольські євреї охочіше голосували за

список націонал-сіоністів: у 1922 р. – 866 голосів, а в 1928 р. – 605 голосів. Саме в цей період особливо активно діяли організації, що пропагували ідею національного відродження Палестини.

Перед початком Другої світової війни (дані на 1936 р.) у місті Кристинополі проживало 3020 осіб, з них 1958 євреїв.

У 1939 р. у місті проживало 3300 громадян, з них більше третини були євреями. Зменшення чисельності населення міста та кількості єврейської громади у порівнянні із початком ХХ століття пояснюється як втратами у Першій світовій війні, так і масовими виїздами євреїв у Палестину, починаючи з кінця 20-х років.

На цей час у місті було декілька молодіжних сіоністських організацій. Відомо про деякі з них: «Бейтар», «Гордонія» та «Езра»⁶⁸.

⁶⁶ Гриник Г., ЯрошВЗамойська О. Кристинопіль... – С.186.

⁶⁷ Weliczker Wells L. Life in the shetl // Shattered Faith: A Holocaust Legacy. – University Press of Kentucky, 1995.

Початком вигнання євреїв із Кристинополя стала Друга світова війна. 1 вересня 1939 року гітлерівські війська перейшли польський кордон і почали окупувати Польщу. Подальші дані подаються спогадами колишніх жителів міста. «У вересні 1939 року, коли німці були під Львовом, із Белза приїхала легкова машина (у Белзі був головний галицький рабін) сильно сигналіла в місті і зібрався мітинг жидів. Приїхало двоє жидів. Один із них виліз на машину і об'явив, що на річках Буг і Солокії буде границя і хто хоче, щоб виселилися за цей кордон ще до вечора. Жиди виїхали до вечора, хто чим міг: фірами, тачками. В місті залишилось кілька старих людей»⁶⁹.

Єврейська молодь Кристинополя 30-ті роки ХХ-ст.⁷⁰

«21 вересня 1939 року вперше у Кристинопіль прийшли німці. Був великий бій. Поляки і євреї об'єдналися і билися з німцями. Німці перемогли і спалили центр міста (єврейські будинки). Було наказано християнам на

---

⁶⁸ «Бейтар» – молодіжна сіоністська організація, створена в Ризі у 1923 році Володимиром (Зеєвом) Жаботинським. «Бейтар» виховував у своїх членів бажання особисто здійснювати піонерсько-халуціанські ідеї і активно брати участь в єврейській самообороні. Своєю політичною ціллю вони вважали створення єврейської держави по двох берегах Йордану. «Гордонія» – молодіжний сіоністський рух, виник у 1923 році в Галичині і розповсюдився по всьому світу. Його засновником був А.Д. Гордон, його іменем і названий рух. Метою руху було відродження батьківщини на землі єврейського народу в Ерец-Ізраель, виховання членів руху в гуманістичному дусі, створення трудолюбивої нації, відродження єврейської культури на мові іврит. «Езра» – молодіжна сіоністська організація, створена в 1919 році в Німеччині релігійною молоддю. В неї входили ті, що вірили в Тору і виконували заповіді, були людьми віруючими. Їх ціллю було виховати релігійне покоління, яке зможе повністю ввійти у всі сфери життя, і нерелігійні також, і в підсумку, щоб створити релігійне суспільство в державі Ізраїль.

⁶⁹ Войтович З.І. Спогади. – ЧфЛМІР. – НдВ634. – С.

⁷⁰ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1052000865245348&set=gm.1761637693985268>

«Будівельник». А в 1939 році, як німці були в Кристинополі, то жидів не стріляли, а відправляли їх на радянську територію)»⁷³.

Німецькі війська у Кристинополі, 1941 р.⁷⁴

Отже, євреї залишили Кристинопіль і опинилися на радянській території. Це дало можливість частині з них врятуватися.

Але були і трагічні долі і там також. Відома доля Хаїма Бурштейна. Представники радянської влади його арештували і відправили працювати у трудовий табір (в соляну шахту). Коли німці окупували уже цю територію, вони Хаїма Бурштейна відправили у гето в Одесу, де він і помер.

У часи війни безслідно зникли єврейські синагоги та кладовище. «Під час німецької окупації, 1939-1940 рр., люди купували в міській Раді єврейські будинки на опалення (тому що весь ліс опинився по другу сторону кордону). І купували єврейські синагоги на будівельні матеріали»⁷⁵.

Така ж доля спіткала і єврейський цвинтар. «В 1940-1941 роках німці розібрали надгробки на кладовищі і збудували дорогу до Борятина (там, де зараз міст через дорогу, біля гаражів, шахта №1 і до Борятина). Збудували дорогу перед наступом на СРСР»⁷⁶.

⁷³ Войтович З.І. Спогади... – С. 8.

⁷⁴URL: <https://www.historiaregionu.org/czerwonogr>

⁷⁵ Кіх В.А. Спогади... – С. 2.

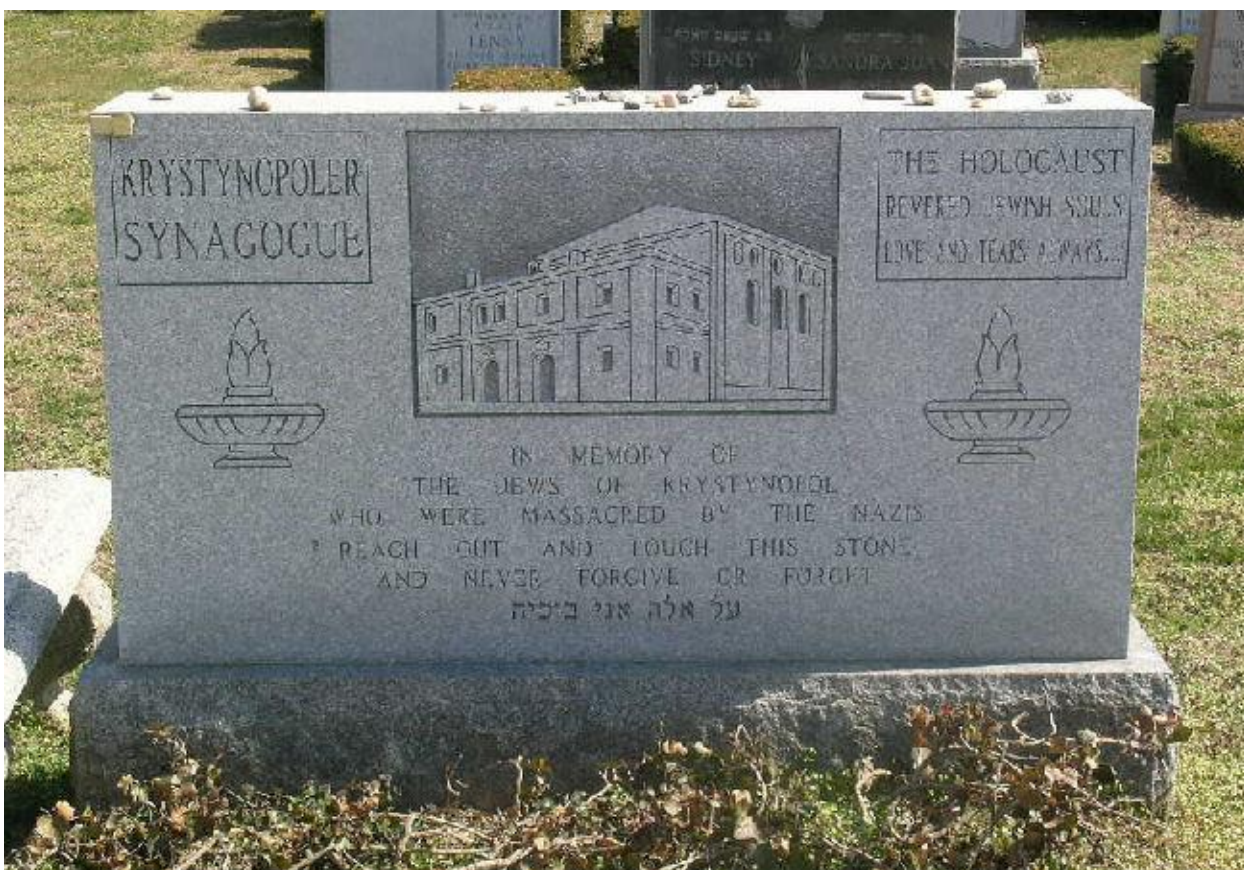
⁷⁶ Кіх В.А. Спогади... – С. 1.

Після 1951 р., коли ця територія відійшла до СРСР, на місці єврейського кладовища велось житлове будівництво (незабудованою залишилася лише невелика його частина). Тут і досі стоять будинки і живуть люди. Територія колишнього кладовища зараз обмежується вулицями Лесі Українки, Шевською та Залізничною. Тепер у місті Червонограді ніщо не нагадує про багатовічне проживання єврейського населення на цій території.

Холон. Ізраїль.

Щорічно у місті Холоні (Ізраїль) на кладовищі відбувається меморіальна служба в пам'ять про євреїв Кристинополя, які стали жертвами Голокосту. Євреї, колишні мешканці міста та їх нащадки збираються біля монумента, на якому зображена Кристинопільська синагога, яка є символом пам'яті про жителів цього міста.

«Пам'яті євреїв Кристинополя, знищених нацистами. Простягніть руку і доторкніться до цього каменя і ніколи не пробачте і не забувайте».

(Меморіал на кладовищі Монтефіоре в Квінсі, Нью-Йорк)⁷⁷

⁷⁷URL: <https://www.museumoffamilyhistory.com/hm-chervonograd-om.htm>